

Серія «Vivat класика»

Упорядкування, передмова та примітки *Василя Івашківа*

Дизайнерка обкладинки *Рената Куртвелієва-Бережна*

Кураторка серії *Ярина Цимбал*

Куліш П.

К90

Михайло Чарнишенко, або Україна вісімдесят років тому / Пантелеймон Куліш ; упоряд., передм., прим. Василя Івашківа. — Х. : Віват, 2025. — 400 с. — (Серія «Vivat класика», ISBN 978-617-17-0108-3).

ISBN 978-617-17-0484-8

Пантелеймон Куліш написав свій перший роман у 23 роки. Молодий автор саме вивчав історію України й зачитувався творами Вальтера Скотта. Тому його «Михайло Чарнишенко, або Україна вісімдесят років тому» — це ще й перший український історичний пригодницький роман.

Події відбуваються в другій половині XVIII століття — часи занепаду Гетьманщини. Звертання до минулого, напружена дія, гостра інтрига, романтичні пристрасті, демонічні натури, безжальний вибір, що постає перед головним героєм, і сувора доля, яка карає тих, хто не шанує історії і традицій, — усе це елементи «вальтерскоттівського» рецепта і дух романтизму, який панував у тогочасній культурі.

УДК 821.161.2

ISBN 978-617-17-0108-3 (серія)
ISBN 978-617-17-0484-8

© Івашків В. М., упорядкування,
передмова, примітки, 2024
© ТОВ «Видавництво «Віват»», 2025

Передмова

ДЕБЮТ

«УКРАЇНСЬКОГО ВАЛЬТЕРА СКОТТА»

Наприкінці 1830-х років молодий Пантелеймон Куліш (1819—1897) якийсь час навчався в Київському університеті Святого Володимира, і це мало велике значення для його творчої біографії. Там він познайомився і заприятелював зі знаменитим фольклористом, першим ректором університету Михайлом Максимовичем, який сприяв його дебюту в літературі.

В автобіографії «Жизнь Куліша», писаній від третьої особи, він розповідав: «В університеті Куліш спознався з особою, що великий вплив мала на його: то був професор “русской словесности”, той самий Максимович Михайло.

Приподолавсь йому Куліш тим збірником пісень, що записав від матері. Максимович став давати йому переписувати свій збірник пісень; як же Куліш скомпонував

дві легенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі «Києвлянин»⁷.

У Максимовича вдома часто відбувалися вечірні «почитанки», де не тільки вивчали фольклор, а й читали романи найпопулярнішого тоді європейського прозаїка Вальтера Скотта (1771—1832). «...І оце була найбільша користь Кулішеві з того спoznання, — зізнавався він в автобіографії, — професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово. Уся Вкраїна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгонобляв молодий розум своєю розмовою, — не так, як інші професори, що держались проти молодого Куліша на олімпійській високості»⁸. Такі розмови повернули письменника-початківця до історичної тематики.

Згодом Куліш завдяки протекції інспектора шкіл Михайла Юзефовича дістав посаду викладача в Луцькому дворянському училищі, де працював від січня до серпня 1841 року. У тамтешній бібліотеці Нарциза Олізара зберігалися польськомовні історичні хроніки й рукописи, були там і романи Вальтера Скотта.

Десять тоді і народився задум історичного роману. Написано його було 1842 року або наприкінці 1841-го. Михайло Юзефович у листі до Максимовича від 2 грудня 1841 року писав, що Куліш у своєму творі використав родинний

⁷ Куліш, Пантелеймон. Життя Куліша // Куліш, Пантелеймон. Твори: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 1. — С. 243. Ідеться про етнографічно-романтичні оповідання «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» та «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зелёной неделе», опубліковані в «Києвлянині» 1840 року. Через рік там-таки було надруковано «Огненный змей. Повесть из народных преданий».

⁸ Куліш, Пантелеймон. Життя Куліша. — С. 243—244.

переказ про предків його дружини: «Куліш написав велику повість чи малий роман «Михайло Чарниш» з [історії] предків дружини моєї. Якщо захоче послухатися певних зауважень, то буде річ прекрасна»⁹.

Хтозна, чи врахував Куліш ті зауваження, а на початку 1843 року він опублікував свій перший історичний роман — «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». Роман виразно засвідчив творче зростання молодого автора, хоча сам він оцінював свій текст скромно і називав себе звичайним оповідачем дідівських переказів.

І навіть назву першого історичного роману Куліша навіть назвою першого історичного роману Вальтера Скотта — «Веверлі, або Шістдесят років тому» (*Waverley; or, 'Tis Sixty Years Since*, 1814). Куліш дуже цінував твори англійського романтика, вважав їх видатним явищем європейської літератури, а проте визнав їхню художню значущість, уже коли завершив історичний роман «Чорна рада». Іван Вернадський відгукнувся, нібито твори Ежена Сю стоять вище за романи Скотта. Куліш зреагував, занотувавши в щоденнику 12 листопада 1846 року, що Вернадський сказав так, бо не розуміє справжню естетичну вартість творів літератури¹⁰.

Розповідаючи про початки своєї літературно-фольклористичної діяльності, Куліш згадував, як у ті часи його особливо зацікавив роман польського письменника Міхала Грабовського «Гуляйпільська застава» (*Stanica Hulajpolska*), що його він уважав «майже вальтерскоттівським». Куліш

⁹ Куліш, Пантелеймон. Повне збір. творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. I: 1841—1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталія Хохлова. — С. 353.

¹⁰ Див.: Куліш, Пантелеймон. Щоденник / Упор., прим. Сергія Кіржаєва. — К., 1993. — С. 45—46.

послав Грабовському свій перший роман «як данину поваги до польського Скотта». А перш ніж зустрітися з польським письменником, Куліш «об'їхав та обійшов пішки à la Walter Scott» місця, описані в романі Грабовського «Гуляй-пільська застава». Під час цієї подорожі Куліш зібрав фольклорні матеріали, які згодом видав збірником «Украинские народные предания» (1847). У своїх спогадах, описуючи перебування в Мотронинському монастирі, Куліш вивів образ ченця-настоятеля, який «сильно нагадав йому собою того пустельника, котрий пригощав у Вальтера Скотта мандрівного рицаря в романі «Айвенго»»¹.

Богдан Лепкий уважав, що вплив поезики шотландського автора найочевидніший саме в романі «Михайло Чарнишенко»: «Деякий вплив на «Чорну раду» мав Вальтер Скотт, але, так сказати б, тільки посередньо, через давнішу, по-російськи написану Кулішеву повість «Михайло Чарнишенко». В «Чарнишенку» повно пригадок з Вальтера Скотта (дивна любов, двобої, темниці, монастирі, незвичайні характери), а в «Чорній раді» багато дечого такого, що було в «Чарнишенку». Як Тур і Щербина, як Богдан Чорногор і ватага Радивоя, як романс Чарнишенка і Петра Шраменка. Навіть про саму «Чорну раду» була вже згадка в «Чарнишенку»»².

Борис Нейман теж слушно підкреслив, що «Вальтер Скотт для Куліша, взагалі, один із найбільших знавців людського серця — усякого, не тільки національного. Серед

«величайших живописцев нравов и страстей человеческих» В. Скотт, виявляється, заступає перше місце, і вже після нього стоїть «Диккенс и наш Гоголь»». Безпосередній вплив Скотта на Куліша, писав Нейман, полягає в «найдокладніших описах місцевостей, замків і невеличких будівель, убрання, засідань та церемоній, навіть страв, що їх подавано на бенкетах». Так само аргументовано Нейман простежив, як Куліш повторював основні композиційні принципи побудови романів Скотта.

Водночас він радив не захоплюватися впливами на Куліша одного тільки Вальтера Скотта. На його думку, навіть «Михайло Чарнишенко» «все ж таки своїм найголовнішим корінням увиходить не в скелястий ґрунт гірської Шотландії, а в якийсь інший, може, чи не німецький». Скажімо, Нейман добачав у романі дидактизм із містичним забарвленням, якого зовсім немає у шотландця, котрий «не навчав моральності долею своїх героїв»³.

До перекладу «Михайла Чарнишенка» українською мовою, що вийшов 1928 року в київському видавництві «Сяйво» і що його представлено в цій книжці, Віктор Петров написав розлогий і цікавий вступ. Він наголосив передусім національний складник у Кулішевому романі: «Фольклорний матеріал Куліш використовує широко й різноманітно. Казка, пісня, дума, сербський героїчний епос служили для нього за вихідний пункт і за підручний матеріал. Куліш часто переказує окремі епізоди з сербського епосу, згадує за ті чи інші події з окремих пісень про Марка Королевича. В опис

¹ Куліш, Пантелеймон. Около полу столетия назад (Литературные воспоминания) // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. — Львів, Нью-Йорк, 2000. — С. 118, 138, 135.

² Лепкий, Богдан. Пантелеймон Куліш // Куліш, Пантелеймон. Твори. — Берлін, 1922. — Т. 1: Чорна рада. Історичний роман. — С. 21. — (Бібліотека «Українського слова». — Ч. 28).

³ Нейман, Борис. Куліш і Вальтер-Скотт // Пантелеймон Куліш / Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. — К., 1927. — С. 134—137.

запорожця Щербини Куліш вставляє казковий мотив солдата, що крутить чортами, мотив, відомий у Котляревського й Гоголя». І далі Петров додав: «...молодий письменник змальовує трагедію Михайла, як трагедію людини, що віддалася диявольським чарам “колдуна” Крижановського. Здемакування й загибель цього “Харло”, історія його злочинів і смерті визначають, за літературними традиціями фантастичної повісті, всю композицію Кулішевого роману»^{*}.

Цікаво, що Куліш звернувся до порівняно недавніх історичних часів: дія роману відбувається 1762 року. Микола Костомаров, наприклад, працював тоді над монографією про Богдана Хмельницького. Олександр Грушевський уважав, що це цілком закономірно, адже Куліш тоді ще не мав якоїсь історичної «спеціалізації», а «цікавився історією українською взагалі, не відокремлюючи якоїсь близької теми», вивчав різні пам'ятки старовини, які знаходив у панських домах, робив «виписки і копії з актів, хронічок, літописів, мемуарів»^{**}.

Ще один важливий напрям тодішньої Кулішевої діяльності — активний пошук фольклорних матеріалів для збірника народної прози «Українські народні перекази», зокрема народних свідчень про Коліївщину 1768 року: час дії «Михайла Чарнишенка» мав показати, чи були для цього повстання серйозні причини.

Звернення письменника до минулого спричинено і його песимізмом щодо політичних та культурних перспектив

* Петров, Віктор. Вальгер-Скотівська повість з української минушини // Куліш, Пантелеймон. Михайло Чарнишенко. — К.: Сяйво, 1928. — С. 6, 14.

** Грушевський, Олександр. Поетична творчість П. Куліша // Літературно-науковий вістник. — 1909. — Т. XLVII. — Кн. IX. — С. 403.

України. Молодий романтик з очевидним сумом констатував, що «політичне життя України давно закінчилось; те життя, котре виражене у мові, костюмах, звичаях і т. ін., — назву його хоч поетичним, — також із кожним роком втрачає свою виразність»^{*}. У 1760-х, про які йдеться в «Михайлові Чарнишенку», політичне життя в Україні ще жевріло, адже існувала Запорозька Січ, а саме минуле своїми цікавими сюжетними колізіями і справді національним колоритом давало матеріал для історичного твору в дусі Вальгера Скотта.

Висвітлюючи в романі події 1762 року, Куліш за головне джерело брав анонімну «Історію русів», зміст якої добре знав. Працюючи в канцелярії Ніжинського фізико-математичного ліцею протягом 1837/1838 навчального року, він переписав її для директора Християна Екеблада — психолога шведського походження. Олесь Федорук завважив, що на звороті титульного аркуша рукописного списку цього твору з бібліотеки Станіслава Шодуара є такий напис рукою Куліша: «Примітка. Цей список літопису Кониського зчитаний з його оригіналом у серпні місяці 1842 року. Переписано ж його зі списку так званого Литовського, що належав поміщику Полтавської губернії Михайлові Володимировичу Юзефовичеві»^{**}. Ще одне джерело відомостей для Куліша — «Літопис» Григорія Грабянки.

Куліш написав роман російською мовою (як, до речі, і «Чорну раду», але її, на відміну від «Михайла Чарнишенка», писав і українською). Тим цікавіше, що в тогочасних рецензіях висловлювали претензії саме до мови твору. Журнал

* П. Куліш — М. Юзефовичеві. Лист від 10 вересня 1844 р. // Куліш, Пантелеймон. Повне збір. творів. Листи. — Т. I. — С. 40.

** Див.: Куліш, Пантелеймон. Повне збір. творів. Листи. — Т. I. — С. 344—345.